

Зміни у структурі селянських господарств Волинського воєводства у 1921-1939 рр.

Роботу виконано на кафедрі давньої і нової історії України

У статті на основі порівняльного аналізу показано зміни у структурі селянських господарств Волинського воєводства в ході проведення аграрної реформи польським урядом, подано характеристику кожної категорії господарств у залежності від їх площі, визначено їх роль і місце у системі сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: аграрна реформа, господарська структура, земельна власність, малоземельні господарства, велика земельна власність, латифундія.

Shabala Y.M. The changes in the agricultural in Volyn Province (1921-1939). On the basis of the comparative analysis the article shows the changes in the structure of peasants homesteads in Volyn Province in the course of agricultural reform introduced by the Polish government. The author characterizes different types of homesteads according to their areas, and determines their role and place in the system of agricultural production.

Key words: agricultural reform, homestead structure, land property, great land property, latifundation.

Одним із найважливіших показників соціально-економічного плану, що характеризує наслідки аграрної політики Польщі у Волинському воєводстві у 1921-1939 роках, є зміни в структурі селянських господарств щодо їх величини. По-перше, ці зміни показують результати перерозподілу і міру задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних господарств, з одного боку, і ступінь обмеження великого поміщицького землеволодіння – з іншого. По-друге,

дають можливість оцінити загальну економічну ефективність змін в аграрному устрої з точки зору продуктивності сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств.

В ухвалі сейму від 10 липня 1919 року і в законі про виконання аграрної реформи від 28 грудня 1925 року наголошувалось, що аграрний устрій Польщі буде опиратись на сильні, здорові і високопродуктивні господарства різного типу і величини, які базуватимуться на приватній власності [3, 2]. Запровадження нового устрою передбачало створення нових самостійних господарств, доповнення малоземельних, або “карловатих”, господарств до розміру самостійних. Проте ці законопроекти не давали визначення “самостійне господарство”, “дрібне”, “карловате” господарство, не вказувались їх розміри. А ці моменти значною мірою впливали на розподіл землі в ході парцеляції, на термін та умови отримання кредиту і державної допомоги. На ці недоліки в уставах вказував, зокрема, у своїх працях відомий польський історик і правознавець В.Яворський [6, 25]. Така неконкретність у цих питаннях ускладнювала роботу виконавчих органів, призводила до спекуляції землею та зловживаннями на місцях у процесі проведення аграрної реформи.

В таких умовах більше уваги слід було приділити фаховій стороні справи: економічно обґрунтувати максимальні і мінімальні розміри земельного володіння, провести економічний аналіз господарств різного типу і величини з точки зору їх участі і частки у виробництві валової сільськогосподарської продукції і т.п. В цей час польські історики, економісти вивчають різні аспекти реформи, аналізують досвід аграрних перетворень у європейських державах. Питання економічної характеристики господарств різної величини розглянув в одній із праць історик З.Хмелевський [8], згаданий історик В.Яворський [6] працює над юридично-правовими аспектами реформи, проблем фінансування аграрної реформи стосується праця В.Кондерського [7], економічні аспекти аналізує С.Рослонець [9].

Єдині конкретні дані щодо величини господарств становили: максимум землеволодіння в приміських районах – 60 га, у сільськогосподарських районах –

300 га, в окремих регіонах – 180 га [3, 3], та максимум новостворених господарств (для самостійних господарств до 20 га, для городньо-овочевих – до 5 га, для ремісничих – до 2 га, для приміських ділянок робітників та службовців – до 1 га) [3, 12]. Мінімальний та оптимальний розмір господарств, очевидно, мав визначитись поступово в ході капіталістичної еволюції села. Це залежало від багатьох факторів: фінансово-кредитної, податкової та цінової політики держави в галузі сільського господарства, загального рівня розвитку промисловості та торгівлі, рівня розвитку товарно-грошових відносин, стану виробничої культури в землеробстві та ін.

Проаналізуємо структуру господарств за їх площею на 1938 рік у порівнянні з 1921 роком. Дрібні господарства до 3 га на 1921 рік у структурі земельних володінь до 50 га становили [5, 109].

Таблиця 1. Структура господарств до 3 га у 1921 р.

Величина господарств, (га)	Кількість господарств	%	Загальна площа (га)	Середній розмір (га)
0 – 1	13532	5.99	6410	0.47
1 – 2	18758	8.30	28312	1.51
2 – 3	26629	11.78	67599	2.54
Всього:	58919	26.07	102321	4.52

У 1938 році в цій категорії господарств сталися певні кількісні і якісні зміни [1, 8].

Таблиця 2. Структура господарств до 4 га у 1938 р.

Величина господарств, (га)	Кількість господарств	%	Загальна площа (га)	Середній розмір (га)
0 – 1	44274	10.73	23852	0.54
1 – 2	68788	16.67	95223	1.38
2 – 3	60383	14.64	147108	2.44
Всього:	173445	42.04	266183	4.36

Як видно з наведених вище даних, загальна кількість цих господарств зросла майже в 3 рази, а їх середній розмір зменшився на 0.21 га, тобто в цій категорії спостерігається здрібнення господарств. Характерною ознакою цих господарств є те, що засоби для їх самозабезпечення здобувались в основному поза господарством. Вони становили основне джерело постачання працівників для великих господарств і промислових підприємств.

Наступна категорія – господарства розміром 3-5 га. На 1921 рік їх нараховувалось 59028, що становило 26.12% загальної кількості господарств до 50 га [5, 109]. Середній розмір такого господарства становив 4.01 га. У 1938 році кількість таких господарств зросла до 102661, відповідно 24.89%, із середнім розміром 3.92 га [2, 8]. Такий тип господарств можна вважати самодостатнім, тобто вони забезпечували себе цілком продуктами, а промислові товари, реманент купують за певну частину проданої продукції. Частково ці потреби задовольняються за рахунок праці поза господарством.

Господарства величиною 5-10 га на 1921 рік становили 76899, або 34.02% серед господарств до 50 га. Вони займали площу 547294 га [5, с. 109]. На 1938 рік таких господарств нараховувалось 103851 (25.18%) на площі 717781 га [2, 8]. Середній розмір такого господарства становив у 1921 р. – 7.2 га, у 1938 р. – 6.91 га. Характеризуючи ці господарства, слід зазначити такі моменти: по-перше, ці господарства існували за рахунок праці їх власників і без використання додаткової робочої сили; по-друге, вони частину продукції постачали на ринок (в основному продукцію тваринництва – молоко, масло, в меншій мірі збіжжя). Як бачимо, кількість таких господарств зросла майже в 1.4 рази, а середня величина їх скоротилась на 0.21 га.

Тип багатого селянського господарства (за визначенням історика З.Хмелевського [6, 143] становили господарства величиною 10-20 га. Порівняно з 1921 роком у 1938 році їх кількість зросла з 26659 [5, 109] до 28785 [2, 8]. Проте питома вага їх серед господарств до 50 га зменшилась відповідно з 11.79% до 6.98%. Ці господарства існують переважно за рахунок праці власників з

використанням незначної кількості найманої праці. Значну частину продукції поставляють на ринок. В умовах піднесення культури землеробства, використання техніки це були досить рентабельні господарства.

Що стосується господарств величиною 20-50 га, то на 1921 рік у Волинському воєводстві їх нараховувалось 4518 (1.2%) на площі 123877 га [5, 109]. Середній розмір такого господарства становив 27.42 га. У 1938 році кількість господарств такого типу зменшилась до 3744 (0.91%) і вони займали площу 101328 га [2, 8]. Середній розмір зменшився до 27.6 га. Це тип сильного раціонального господарства. В історичній літературі радянського періоду їх називали куркульськими господарствами. Але слід зауважити, що їх власники, як би їх не називали, були людьми надзвичайно працьовитими, добре обізнаними в різних галузях сільського господарства. Господарства такої величини були і є домінуючими в Європі. В цих господарствах значною мірою використовувалась наймана праця. Більша частина продукції, вироблена в цих господарствах, реалізувалась на ринку.

Господарства понад 50 га розпочинають тип великої власності. У 1921 році у Волинському воєводстві таких господарств було 1620 на площі 1108166 га [5, 109]. До 1938 року таких господарств лишилось 537 [2, 8]. Це господарства від 50 га до кількох тисяч га. Спільною рисою цих господарств є те, що праця родини власника відіграє незначну роль і зводиться в основному до організації та контролю за працею. Господарства понад 200-300 га, як правило, ведуться за допомогою відповідного персоналу, часто носять спеціалізований характер. Вони засновані на найманій праці. В господарствах такого типу виробляються значні партії продукції, організований її прямиий збут. Це найбільш продуктивні господарства. В них можливе використання великих високопродуктивних сільськогосподарських машин, передової агротехніки і технології, вони мають більшу можливість отримання кредиту і прибутку. Якщо порівняти середній збір з гектара основних сільськогосподарських культур у 1925/1926 року в

господарствах великої і меншої власності, то бачимо, що у великих господарствах урожайність була значно вищою [6, 136].

Таблиця 3. Урожайність основних сільськогосподарських культур у великих та малих господарствах у 1925/1926 р.

Сільськогосподарські культури	Велика власність (збір, цнт/га)	Мала власність (збір, цнт/га)
пшениця озима	13.30	10.60
пшениця яра	11.70	8.90
жито озиме	11.60	9.90
жито яре	9.30	7.90
ячмінь озимий	18.40	14.20
ячмінь ярий	14.10	11.70
овес	12.70	11.30
картопля	177.00	101.00
цукровий буряк	212.00	177.00

Особливу групу в цій категорії господарств становили так звані латифундії – понад 500 га. На Волині їх було не багато. Ці господарства були, як правило, багатогалузеві, часто розділені і частиною їх займалися управителі, використовуючи значну кількість найманої праці.

Прикладом таких латифундій на Волині можуть бути господарства С.Чацького (с.Порицьк, 8 км від смт.Іваничі), О.Сумовського (с.Замличе Горохівського повіту), С.Липинського (с.Затурці Горохівського повіту) [4, 851, 855, 863]. У власності С.Чацького було 4841.78 га землі (1361.81 га – орні ґрунти, 2868.49 га – ліси, 115 га – ставки). Господарство було багатогалузевим: відгодівля худоби, насінництво, конярство, лісове господарство. Постійно в господарстві працювало 139 осіб, 30 робітників місячних і 150 – сезонних [4, 851]. Маєток Замличе – власність О.Сумовського – займав 1148.4 га, з них 753.9 га – орні ґрунти. Спеціалізація – елітне насіння цукрового буряка, тваринництво. На

постійній роботі було зайнято більше 100 постійних працівників і біля 40 сезонних [4, 855].

Таким чином, якщо характеризувати зміни у структурі господарств Волинського воєводства щодо їх величини протягом 1921-1938 років, слід зазначити такі моменти:

по-перше, загальна кількість господарств до 50 га збільшилась із 226016 у 1921 році до 412486 у 1938 році [2, 8]. Це збільшення відбулось внаслідок дальшого роздроблення селянського землеволодіння при передачі землі у спадок і в результаті реалізації аграрної реформи;

по-друге, при абсолютному збільшенні господарств у селян-власників зменшується середній розмір їх наділів майже у всіх категоріях господарств. Це зменшення не є значним і воно може компенсуватись за рахунок підвищення продуктивності господарств внаслідок піднесення загальної культури землеробства, кооперування сільськогосподарських виробників для використання техніки і т.п.;

по-третє, збільшилась абсолютна кількість господарств, що становили категорію малоземельних (візьмемо господарство до 3 га), майже в 3 рази. Це свідчить про те, що в ході реформи не була вирішена проблема земельного дефіциту. Але слід зважити на ту обставину, що не всі селяни прагнули збільшити свої господарства до розряду самодостатніх. В умовах низьких цін на сільськогосподарську продукцію і конкуренцію з боку великих господарств самодостатні господарства (3-5 га) не давали відчутних прибутків. При утриманні господарства до 3-х га господар мав можливість забезпечити з нього необхідною продукцією сім'ю при незначних затратах праці у власному господарстві. Потребу в грошах для сплати податків, купівлі реманенту та промислових товарів він міг компенсувати, працюючи поза господарством;

по-четверте, майже на 25% збільшилась кількість господарств величиною від 5 до 50 га (з 108069 у 1921 році [5, 109] до 136390 у 1938 році [2, 8]). Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства. В умовах

піднесення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва ці господарства посідали чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту, мали всі можливості стати економічною і соціальною опорою аграрної системи краю;

по-п'яте, значною мірою зменшилось велике поміщицьке землеволодіння. З 1921 року по 1938 рік кількість господарств понад 50 га зменшилась більш ніж утричі.

Характеризуючи кожен тип господарства відносно їх величини, бачимо, що всі типи тісно пов'язані між собою. Дрібні господарства постачають робочу силу для більших і є споживачами їх продукції, більші господарства є основними виробниками і постачальниками для менших сортового насіння, кормів, за рахунок роботи у великих господарствах власники менших частково компенсують потребу в грошах і т.п. Як бачимо, кожне господарство має своє місце в системі сільськогосподарського виробництва і заміна різних типів господарств якимось середнім, універсальним практично не можлива, бо це може призвести до порушення загального балансу в аграрному секторі і в економіці взагалі. Питання в тому, в якому співвідношенні мають співіснувати різні типи господарств. Але є очевидним те, що якимись адміністративними заходами цю структуру не змінити. Вона залежить від багатьох, в першу чергу, економічних факторів: стану загального економічного розвитку держави, розвитку промисловості, що впливає на інтенсивність відтоку сільського населення в міста, з усіма наслідками, ситуації на ринку сільськогосподарської продукції і т.п.

Таким чином, зміни в структурі селянських господарств щодо їх величини у Волинському воєводстві протягом 1921-1939 років свідчать, що село стало на шлях капіталістичної еволюції. Розпочався процес формування економічно-стабільних господарств, здатних до високопродуктивної праці, які в умовах фінансово-економічної, правової підтримки держави, в умовах інтенсивного розвитку сільськогосподарської кооперації стали б ядром аграрної системи. Але поряд з цим, аналіз структури господарств у 1938 році показує, що у Волинському

воєводстві збільшилась кількість дрібних селянських господарств величиною до 3 га. На 1938 рік їх кількість зросла більш ніж утричі порівняно з 1921 роком. Зменшується середній розмір землеволодіння в цій категорії, що в умовах промислово-економічної відсталості краю вело до зубожіння малоземельних селян, змушувало їх шукати засоби до існування поза власними господарствами. Слід зазначити, що сама аграрна реформа не могла б вирішити проблеми земельного дефіциту. Проблема земельного дефіциту могла б бути вирішена лише при умові, що паралельно з реформуванням аграрної системи нарощувалися б темпи промислового розвитку, що забезпечило б збільшення відтоку сільського населення в міста.

Література

1. *Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф.46, оп.6, спр.579.*
2. *ДАВО, ф.46, оп.6, спр.250.*
3. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. - Warszawa, 1926. 1714 s.*
4. *. Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - 230 s.*
5. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. - Warszawa, 1927. - 532 s.*
6. *Jaworski W. Projekt kodeksu agrarnego. - Warszawa, 1928. 427 s.*
7. *Konderski W. Problem sfinansowania reformy rolnej. - Warszawa, 1928. - 68 s.*
8. *Chmielewski Z. Welkose obszarow gospodarstw rolnych //Jaworski W. Projekt kodeksu agrarnego. - Warszawa, 1928. - S. 115-147.*
9. *Rosloniec S. Rozdrobnienie gospodarstw w Polsce //Rolnik ekonomista. - Warszawa, 1927. - T. 3. - S. 443-456.*

Адреса для листування:
м.Луцьк, вул.Кравчука 36/216

Статтю подано до редколегії _____ 2001 р.